

STEDELIJKE BESTUURSSTRUCTUUR EN GELDLENERS IN NEDERLANDSE STEDEN 1550-1650

Urban governmental structures and money lenders in early modern Dutch towns

To remedy their chronic shortage of funds, early modern urban communities frequently lend money from capital owners. Loans were an effective method of raising capital, providing the city with large amounts of money in a short time and offering rich citizens the opportunity to invest their money. Historians often suppose that the urban elite had more access to profitable bonds than other citizens. I therefore assumed that the urban elite would be less dominant in urban public debt in towns with governmental structures which enabled citizens to participate. However, there was no relation between governmental structure and the contribution of the urban elite in buying bonds. Their contribution was rather related to the tradition of selling bonds – stimulated by the pressure of the Habsburg rulers – and by the economic conditions and creditworthiness of each town.

Een terugkerend thema in de middeleeuwse en vroegmoderne stedelijke financiën is de verstrengeling van het private geld van de bestuurlijke elite met het publieke geld van de stad. Deze vermenging hing samen met het onduidelijke onderscheid dat er in de pre-industriële periode bestond tussen privé burger en publiek ambt. Ambten werden meestal niet via openbare sollicitaties verkregen, maar onderling toegewezen, verpacht of verkocht. De middeleeuwse en vroegmoderne bestuurder had in de regel naast zijn ambt andere inkomsten om zichzelf te onderhouden. Van salarissen, vaste werkplekken en strikte regels was er maar beperkt sprake.¹ Het meest duidelijke voorbeeld van de verstrengeling tussen het geld van de ambtenaar en het geld van de stad is het functioneren van de stadsboekhouders. Financiële ambtenaren hielden hun kantoor soms thuis en fungeerden dan als bankier voor hun werkgever.

1. Zie over bureaucratie en corruptie: Pieter Wagenaar, Otto van der Meij en Manon van der Heijden, 'Corruptie in de Nederlanden 1400-1800', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis (TSEG)* 2, nr. 4 (2005), 3-21.

Bij een deficit aan het einde van het jaar was het niet ongewoon dat de boekhouder het tekort zelf aanvulde tot de stad weer voldoende middelen had om de rekeningen te betalen.²

De onscherpe grenzen tussen privé geld en publieke gelden werden ook veroorzaakt door het handelen van bestuurders en andere invloedrijke ambtenaren. Verschillende studies over Gent en Brugge hebben laten zien dat het financiële beleid van de stad volledig was gerelateerd aan de belangen van de elite. De bovenlaag profiteerde van zijn financiële invloed zonder rekening te houden met de belangen van de gemeenschap. Zo liet Boone zien dat in Gent in de veertiende en vijftiende eeuw de stedelijke uitgaven in verband stonden met kosten die aan de bestuurlijke bovenlaag werden uitbetaald voor kleding, representatie en reizen. Maar ook de inkomsten waren gerelateerd aan deze groep, want zij waren belangrijke geldschieters als de stad in financiële nood verkeerde. Daarnaast traden bestuursleden en hun familieleden in de stadsrekeningen op als leveranciers van goederen, aannemers van openbare werken en pachters van indirecte belastingen. Derycke constateerde eveneens dat financiers van Brugge tijdens de vijftiende eeuw hun vermogen in de stedelijke schuld staken met de verwachting dat hun politiek-bestuurlijke netwerken werden bevestigd.³ Ten slotte toonden ook de elitestudies van De Jong, Kooijmans en Prak over Leiden, Hoorn en Gouda aan dat achttiende-eeuwse bestuurders moeite hadden om een evenwicht te vinden tussen hun taak als stadsbestuurder en hun belangen als kapitaalbezitters.⁴

Een van de voordelen van de positie van bestuurders en hun verwanten was de toegang tot de gunstige rentemarkt. De suggestie is dat een beperkte groep kapitaalkrachtigen de mogelijkheid had om losrenten en vooral lijfrenten te kopen tegen een hoge interest, terwijl heel de stedelijke bevolking opdraaide voor de schuldenlast. De jaarlijkse interestuitkeringen werden namelijk doorgaans betaald uit indirecte belastingen (accijnzen op bier en wijn), die vooral door de middengroepen en lagere bevolking werden opgebracht. De bestuur-

2. Zie bijvoorbeeld: Paul Knevel, *Het Haagse bureau. Zeventiende-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001); Marc Boone en Walter Prevenier (eds.), *Public and private finances in the late Middle Ages* (Leuven en Apeldoorn 1996).

3. Marc Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990); Idem, “Plus dueil que joie”. Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën’, in: *Gemeentekrediet van België: Driemaandelijks Tijdschrift* 45 (1991-1992) 3-25; L. Derycke, ‘The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century’, in: M. Boone, K. Davids en P. Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe* (Turnhout 2003) 165-182, met name 170-171.

4. J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite van een Hollandse stad, Gouda 1700-1780* (Hilversum 1985); L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite van een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (Hilversum 1985); M. Prak, *Gezeten burgers. De elite van een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Hilversum 1985).

lijke elite zag er vervolgens op toe dat in tijden van geldnood hun uitkeringen als eerste werden betaald.⁵ Het mes sneed aan twee kanten: de bestuurlijke elite voelde zich verplicht om de stad financieel bij te staan als het slechter ging, maar daar stonden dan extra gunstige leningen en gegarandeerde betalingen tegenover.

In dit artikel wil ik kijken of de bestuursstructuur van steden van invloed is geweest op de rol van stadsbestuurders en hun verwanten in de stedelijke schuld. Was het zo dat de rentemarkt toegankelijker werd voor burgers bij een meer democratische bestuursvorm? Dat lijkt aannemelijk, want de bestuurlijke zeggenschap van burgers beperkt de machtsconcentratie van de stedelijke elite. Stadsbestuurders met minder macht waren immers minder goed in staat om de rentemarkt te domineren en gunstige renten voor zichzelf en hun families te reserveren. Deze veronderstelling kan goed worden getoetst door Dordrecht, Haarlem en Zwolle in de zestiende en zeventiende eeuw met elkaar te vergelijken. Deze drie steden hadden namelijk verschillende bestuursvormen, waarbij het belangrijkste verschil de inspraak van burgers betrof. In Zwolle en Dordrecht bestond er een bestuurlijk inspraakorgaan van burgers, terwijl burgers in Haarlem geen bestuurlijke zeggenschap hadden. Om het aandeel van de bestuurders en hun familieleden te kunnen achterhalen is er prosopografisch onderzoek gedaan voor een aantal goed vergelijkbare jaren: Dordrecht (1555, 1572, 1604), Haarlem (1567 en 1604), Zwolle (1573 en 1625).⁶ De gegevens zijn gebaseerd op de stadsrekeningen waarin jaarlijks de renteleningen en daaruit voortvloeiende lasten stonden genoteerd. Daarnaast is er voor het personenonderzoek gebruik gemaakt van verschillende gepubliceerde en onuitgegeven bronnen over de stadselites.⁷

Er zal eerst iets gezegd worden over de verschillende bestuursstructuren van de drie steden. Daarna wordt het aandeel van de bestuurlijke elite in de ste-

5. Prak, *Gezeten burgers*, 117-121, 256.

6. Het onderzoek vond plaats binnen het kader van het VNC-project 'Burgers, geld en stadsbesturen, 1400-1800' en resulteerde o.a. in: Manon van der Heijden, 'State Formation and Urban Finances in Sixteenth and Seventeenth Centuries Holland', in: *Journal of Urban History* 32, nr. 3 (2006) 429-450; Manon van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).

7. Matthijs Janszoon Balen, *Beschrijvinge der stad Dordrecht, etc.* (Dordrecht 1677); J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle, 1579-1795* (Hilversum 1997); R. Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overijssel 1566-1600* (Amsterdam 1982); de ongepubliceerde uitgave van het Dordtse Stads Archief van E. Palmen, *De magistraat van Dordrecht, een prosopografisch onderzoek naar het stadsbestuur van Dordrecht 1572-1813* (Dordrecht 1996) en de database aldaar van de stedelijke elite tijdens de late middeleeuwen; N.J. Ursem, *Continuïteit of verandering? Het stedelijke bestuur van Haarlem in de periode van 1550-1590* (doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1995). Ik heb daarnaast gebruik mogen maken van het Access databestand van Ursem waarin de periode tot 1650 was uitgebreid.

delijke schuld van de drie steden vergeleken. Het zal duidelijk worden dat politieke en financiële crisissituaties een grote invloed hadden op de bijdrage van bestuurders en hun verwanten. Maar los daarvan bleken er significante verschillen tussen de drie steden te bestaan die vooral gerelateerd waren aan de economische positie van steden en hun traditie om via renteleningen geld te verzamelen. Ik wil daarom onderzoeken welke factoren beslissend waren bij de beweegredenen van vroegmoderne steden om schulden in de vorm van losrenten en lijfrenten aan te gaan.

Inspraak van burgers

In de zestiende en zeventiende eeuw waren zowel Dordrecht als Haarlem en Zwolle belangrijke regionale centra in de Noordelijke Nederlanden. Dordrecht was al eerste stad van Holland tot het begin van de zestiende eeuw economisch en politiek de belangrijkste stad van het gewest, terwijl Haarlem als tweede stad eveneens een belangrijke positie innam. Tijdens de Gouden Eeuw werd Haarlem door de groei van zijn textielindustrie economisch veel belangrijker dan Dordrecht, die zijn centrale marktpositie juist begon te verliezen. Ook Zwolle nam in de regio een belangrijke plaats in; met Deventer en Kampen behoorde Zwolle tot de drie belangrijkste IJsselsteden van Overijssel. Nog in de vijftiende eeuw schommelden de bevolkingsaantallen van Dordrecht, Haarlem en Zwolle tussen de 11.000 en 13.000 (zie tabel 1). Vanaf het einde van de zestiende eeuw groeiden de demografische en economische verschillen tussen de drie steden: terwijl het bevolkingsaantal van Haarlem in de zeventiende eeuw verdubbelde, nam de bevolking van Dordrecht en Zwolle in ongeveer gelijke tred toe.

TABEL 1 Aantal inwoners van Dordrecht, Haarlem en Zwolle in 1514 en 1622

	1514	1622
Dordrecht	11.200	18.270
Haarlem	13.500	39.455
Zwolle	11.700	22.769

Bronnen: J. de Vries en A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van de moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 88; J.L. van Zanden, 'De demografische ontwikkeling van Overijssel 1475-1795', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 109 (1994) 41; Jan van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 234-248; Hubert Nusteling, 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998), 78.

De wijze waarop de stad werd bestuurd, vormde een belangrijke constante factor van verschil tussen de drie steden. Het voert te ver om uitgebreid op de bestuurlijke systemen van Zwolle, Haarlem en Dordrecht in te gaan, maar enige uitleg is wel nodig. Tabel 2 geeft in grove lijnen de verschillen weer.

Natuurlijk valt er nog veel meer over de werking van het bestuur te zeggen en zijn er allemaal nuances aan te brengen, maar het belangrijkste onderscheid betrof de inspraak van burgers. De basis van het bestuur vormde in Dordrecht de oudraad, in Zwolle de magistraat en in Haarlem de vroedschap. In de Hollandse steden (met als uitzondering Dordrecht) bestond er naast de vroedschap waarvan de leden via coöptatie werden aangesteld geen orgaan via welke burgers bestuurlijke zeggenschap hadden. In de steden in het oosten van de Nederlanden bestond die mogelijkheid wel via de zogenaamde meente.⁸ Dit college bestond uit een vertegenwoordiging van de stedelijke burgers. In principe kon iedere burger die minstens drie jaar in Zwolle woonde meentelid worden. De functie hoorde tot de burgerplichten waar iemand zich alleen wegens geldende redenen uit kon terugtrekken. Als burgers van Zwolle vertegenwoordigden zij de vier stadswijken. Naast de verkiezing van de magistraat behandelden zij verzoeken die door burgers konden worden ingediend bij het stadsbestuur. Resoluties kwamen tot stand na een gezamenlijk besluit van de vier wijken in overleg met de magistraat. Zonder de aanwezigheid van de magistraat kon de meente geen wettelijke besluiten doen en andersom. De zeggenschap van de meente in financiële zaken was groot. Haar toestemming was nodig voor belastingen, zij controleerde jaarlijks de rekeningen en zij was verantwoordelijk voor de geestelijke goederen (bezit van de katholieke kerk dat na de Reformatie overging naar de stad).⁹

TABEL 2 *Schema bestuursstructuur van Dordrecht, Haarlem en Zwolle in de vroegmoderne tijd*

	<i>Bestuur</i>	<i>Invloed burgers</i>	<i>Vorm</i>
Dordrecht	Oudraad	Gilden	– Deelname Oudraad – Stem keuze burgemeesters – Benoeming thesauriers + controle rekeningen
Zwolle	Magistraat	Meente	– Verkiezing magistraat – Behandeling verzoeken burgers – Toestemming belasting + controle rekeningen
Haarlem	Vroedschap		

Bronnen: Streng, *Stemme in staat*; Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*; Frijhoff, Nusteling en Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht*; J.Th. Bank e.a. (eds.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995).

8. Voor de verschillen tussen oost en west: M. Prak, 'Verfassungsnorm und Verfassungsrealität in den Niederländischen Städten des späten 17. und 18. Jahrhunderts. Die Oligarchie in Amsterdam, Rotterdam, Deventer und Zutphen 1672/75-1795', in: W. Ehbrecht (ed.), *Verwaltung und Politik in Städten mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Keulen 1994) 55-83; A.J.C.M. Gabriëls, 'Regenten en regering: enige institutionele en politieke aspecten van stedelijk bestuur binnen én buiten de provincie Holland', in: *Bulletin Werkgroep Elites* 5 (1983) 9-14.

9. Streng, *Stemme in staat*, 95-119.

In Dordrecht konden burgers eveneens invloed uitoefenen, namelijk door de gilden via de colleges van de achten en de veertigen. Zij namen deel aan de oudraad, stemden mee in de keuze voor burgemeesters, benoemden de thesauriers en controleerden de rekeningen. De taken van de gilden werden in de vijftiende eeuw afwisselend toegezegd en weer afgenomen. Zo kregen de dekens van de gilden nog wel eens rechterlijke bevoegdheden, maar toen de bestuursstructuur in de zestiende eeuw vast kwam te liggen, was die macht weer teniet gedaan.¹⁰ In de praktijk was de invloed van zowel de gilden in Dordrecht als de meente in Zwolle beperkt. Uit het onderzoek van Prak naar de meente in Deventer en de stadsgeschiedenissen van Dordrecht blijkt dat de leden van de magistraat en de oudraad net zo goed in staat waren om de macht naar zichzelf en hun familieleden toe te trekken. De gilden en meenteleden stonden in feite los van de bestuurlijke elite. Slechts een klein deel van hen wist door te dringen tot de bestuurlijke en rechterlijke toplaag en functies als burgemeester of schepen te verweven, maar een dergelijke loopbaan lag beslist niet voor de hand. Kortom, de mate waarin machtsconcentratie plaatshad, hing dus niet samen met de aanwezigheid van een meente of gildeninvloed.¹¹ De inspraak van meenteleden of gildenleden was dus van beperkt belang en hun macht lag vooral bij het financiële beleid: hun goedkeuring bij de belastingen, de keuze van de thesauriers en hun controle over de stadsrekeningen. Precies dus het terrein van ons onderwerp. Het is de vraag of het bestaan van de meenten en gilden gevolgen had voor het aandeel van de bestuurlijke elite in de stedelijke schuld. Betekende de financiële invloed van burgers dat de stedelijke rentemarkt grotere openheid bood voor burgers die buiten de politieke elite vielen? Die vraag wordt in de volgende paragrafen beantwoord.

Vergelijkingen tussen jaren

De betrokkenheid van de bestuurlijke elite in de geldleningen van de stad is te achterhalen door de achtergronden van de renteniers te onderzoeken. Om de bestuurlijke elite goed te kunnen vergelijken, zijn dezelfde ambten in de drie steden onderzocht.¹² Onder de bestuurlijke elite of de bestuurders en hun families wordt verstaan: leden van de vroedschap (magistraat, oudraad), schepenen, burgemeesters, schout/baljuw en een aantal lagere ambten (thesau-

10. Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, 102-123; Peter Schotel, 'De strijd om de macht', in: Frijhoff, Nusteling en Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht*, 16-23; Sanderson, 'Politieke en sociaal-economische aspecten', in: L.M. Verloren van Themaat (ed.), *Oude Dordtse Lijfrenten* (Amsterdam 1983) 27-35.

11. Prak, 'Verfassungsnorm und Verfassungsrealität', 55-83; Streng, *Stemme in staat*, 175-177.

12. Ik heb hierbij de indeling van Nick Ursem gevolgd zoals hij die gebruikte bij zijn onderzoek naar de Haarlemse bestuurlijke elite: Ursem, *Continuïteit en verandering*.

rier, heilige geestmeester, kerkmeester, weesmeester, leproosmeester, gasthuismeester, officier van de schutterij, ambtenaar van stadszaken, stadssecretaris en de stadspensionaris) en de familieleden van al deze functionarissen tot in de vierde graad. Het is overigens niet de bedoeling om de regentenfamilies hier voor te stellen als homogene groep, waarbinnen geen verschuivingen optraden in machtsconcentraties. In Zwolle was de groep van bestuurders en hun familieleden wellicht het engst, maar vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw kregen hier nieuwe families toegang tot de magistraat. Ik ga er hier niet dieper op in, maar deze verschuivingen werden veroorzaakt door de overgang naar de gereformeerde religie, de afnemende machtspositie van de adel en de grote sterfte door de pest.¹³ In Dordrecht en Haarlem moest een aantal zittende families eveneens het veld ruimen door de gewijzigde verhoudingen tijdens de opstand.¹⁴ Door dit soort verschuivingen veranderde uiteraard de personele bezetting en religieuze kleur van het stadsbestuur, maar dat leek geen invloed te hebben op de mate waarin bestuurders en hun familieleden hun geld in de stedelijke schuld staken.

Prosopografisch onderzoek is lonend, maar ook tijdrovend. Daarom is er een aantal goed vergelijkbare steekjaren uitgekozen en zijn de renteniers uit die jaren uitgebreid onderzocht.¹⁵ Met goed vergelijkbaar bedoel ik dat de economische of politieke situatie in het jaar waarin de stad een uitgifte van renten liet uitgaan, overeenkwam. Zo is het belangrijk om de jaren onder de landsheren (Karel v en Filips II) te onderscheiden van de jaren nadat de stad zich achter de Opstand had geschaard (Dordrecht en Haarlem in 1572 en Zwolle pas echt in 1578). In de beginfase van het verzet tegen de landsheren en de eerste jaren van de opstand bevonden alledrie de steden zich in de haard van de politieke conflicten. Dordrecht als belangrijke verdedigingsstad voor het zuiden van Holland, Haarlem wegens het beleg en de bezetting tussen 1572 en 1577 en Zwolle als garnizoenstad in het oosten. Tijdens deze periode liep in zowel Haarlem als Dordrecht de inkomsten uit accijnzen terug, terwijl in alle hier onderzochte steden de indirecte belastingen eind jaren zeventig een enorme groei kende. In Zwolle hadden de jaren van de opstand geen merkbare invloed op de stadsfinanciën. Net als de andere steden moest er wel geld voor de oorlog worden opgebracht, maar in tegenstelling tot de Hollandse steden

13. Streng, *Stemme in staat*, 173.

14. Ursem, *Continuïteit en verandering*, 36-37; Frijhoff, Nusteling en Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht*, 16-19. In de lijsten van Balen van de stadsbestuurders van Dordrecht worden bestuurders die vrijwillig de stad verlieten, aangeduid met 'glijppers': Balen, *Beschrijvinge der stad Dordrecht*, deel 1, 322.

15. Het materiaal is in eerste instantie verzameld in het kader van het vnc-project 'Burgers, geld en stadsbesturen 1400-1800'. Hiervoor zijn alle uitgaven van Haarlem tussen 1550-1650 onderzocht, van Dordrecht tussen 1550-1700 en van Zwolle slechts een steekproef: 1550-1559, 1570-1579, 1600-1604, 1621-1625, 1646-1650.

daalden de opbrengsten uit de Zwolse accijnzen niet.¹⁶ De beginjaren van de zeventiende eeuw waren voor alledrie de steden jaren van economische voorspoed. Na de eerste jaren van de Republiek (na ongeveer 1580) stegen de accijnsopbrengsten in alledrie de steden flink en waren er nieuwe inkomsten (na 1572-1578) uit geestelijke goederen van de katholieke kerk.¹⁷ Door zijn opkomende textielindustrie nam vooral Haarlems voorspoed toe, maar de jaren rond de eeuwwisseling waren ook voor Zwolle en Dordrecht gunstig. Dordrecht's economische en politieke positie werd in de loop van de zestiende eeuw door tal van factoren weliswaar steeds zwakker, maar door de enorme economische groei in Holland kende de stad een korte periode van herstel.¹⁸

De keuze van de jaren was ten slotte ook afhankelijk van het materiaal dat voorhanden was. De stadsrekeningen waren in Zwolle, Haarlem en Dordrecht voor de hele periode 1550-1650 goed bewaard gebleven, maar de steden organiseerden natuurlijk niet altijd in gelijke jaren een uitgifte van losrenten of lijfrenten.¹⁹ In Zwolle bijvoorbeeld, werden er voornamelijk renteleningen afgesloten ten bate van de landsheer en bestond er geen traditie om dit middel jaarlijks in te zetten. Bij de voorspoedige jaren van het begin van de zeventiende eeuw was het wel mogelijk om Haarlem en Dordrecht tijdens dezelfde jaren te vergelijken (1604), maar was in het geval van Zwolle alleen het jaar 1625 beschikbaar.²⁰ Het is de vraag of deze uitgifte van Zwolle zo goed te vergelijken is met de emissies van Haarlem en Dordrecht, want het betrof hier eigenlijk een uitgifte van de Staten van Overijssel. Holland deed dat tot in de zestiende eeuw ook, maar Overijssel bleef tot in de zeventiende eeuw zijn eigen leningen via de steden afzetten. De leningen werden op lokale basis georganiseerd en aan-

16. Zie hiervoor: Manon van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 77-89.

17. Ibidem, 101-104.

18. Zie ook: H. Nusteling, 'De stadsfinanciën: maatstaf van welvaart', in: Frijhoff, Nusteling en Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht*, 117-129.

19. In Haarlem zijn de stadsrekeningen voor de gehele periode 1550-1650 bewaard gebleven, SAH, oude inventaris, kast 19-131 t/m 280; Octrooien en ordonnanties, oude inventaris, nrs. 278-406; vroedschapsresoluties 1501-1721. In Zwolle gold dat voor de Jaarrekeningen en de maandrekeningen tussen 1550-1650 eveneens, GAZ, Archief cameraars, inv. nrs. 1690-1695, 1478, 1495-1499, 1520-1524; charters, inventaris AAZ01; oude archief cameraars, inv. nrs. 3632, 6788, 6698, 1242. In Dordrecht waren de twee hoofdrekeningen (groot comptoir en reparatiën) op de periode 1562-1571 na geheel voorhanden, SAD, groot comptoir, inv. nrs. 447-455, 2596-2701; reparatiën, inv. nrs. 2947-3057; lijfrentebrieven, inv. nrs. 2463-2468; tolrekeningen, inv. nrs. 491-500, 2445 a-i, 2446-2450. Voor Dordrecht heb ik daarnaast gebruik gemaakt van tolrekeningen waarin eveneens de verkoop van losrenten en lijfrenten waren opgenomen en voor Zwolle gebruikte ik naast de stadsrekeningen de charters en registers van rentebrieven.

20. Daarnaast was de keuze voor Zwolle beperkt, omdat ik daar slechts een steekproef heb genomen. Ik had daardoor niet het volledige overzicht van de rente-uitgiften. Zo bleek uit de uitgaven dat er in de jaren 1631, 1632 en 1643 losrenten waren verkocht voor de reparatie van een stenen sluis, maar die jaren vielen niet in de steekproef.

geboden, waarbij de stad gebruik maakte van de netwerken die zij ook bij haar eigen renten aansprak. Ook nadat de transacties tot stand waren gekomen, bleef de stad verantwoordelijk voor de betaling van de renteniers (de stad werd op zijn beurt natuurlijk weer betaald door de provincie). Het is om die reden toch legitiem om deze uitgifte in de vergelijking te betrekken.

Ook voor de periode tijdens de landsheer was het moeilijk om dezelfde jaren te vinden. Zwolle liet toen helemaal geen emissies uitgaan en Haarlem alleen in 1567. Na het einde van de vijftiende eeuw leende Haarlem namelijk decennialang (op enkele gedwongen leningen na) geen geld meer. Tot dit beleid werd de stad in eerste instantie gedwongen door de landsheer, die de stad na het faillissement onder curatele stelde. Tijdens de zestiende eeuw bleef Haarlem voorzichtig met het middel van de renteleningen omspringen.²¹ De Dordtse uitgifte van 1555 en de Haarlemse emissie van 1567 vonden beide plaats toen de twee steden onder het gezag van de landsheer vielen, maar de financiële omstandigheden waarin de renten werden verkocht waren geheel anders. We zullen straks laten zien dat de politieke en financiële crisis directe gevolgen had voor het aandeel van de bestuurlijke elite.

Het aandeel van de elite in de stedelijke schuld

De bestuurders van de stad en hun familieleden speelden een grote rol in alle steden, maar opvallend genoeg was hun participatie relatief minder groot in Haarlem. Waar gewone burgers minder financiële macht hadden, althans niet via een formeel inspraakorgaan, was hun aandeel in de stedelijke renten dus groter. In tabel 3 zijn de verschillen tussen de drie steden in de steekjaren te zien.

TABEL 3 *Aandeel bestuurlijke elite (bestuurders en familieleden) in rente-uitgiften in Dordrecht, Haarlem en Zwolle in enkele jaren 1555-1625, in percentages*

	Dordrecht	Haarlem	Zwolle
1555	48		
1567		55	
1572	70		
1573			66
1604	60	29	
1625*			100

* Betreft Overijsselse renten op de Zwolse markt verkocht Bronnen: GAD, rekeningen groot comptoir, 1555, 1572, 1604; SAH, Thesauriersrekeningen 1567, 1604; GAZ, Jaarrekeningen 1573, 1625.

21. Zie: Manon van der Heijden, 'De kosten van het beleg van Haarlem, 1572-1593', in: *Holland. Historisch Tijdschrift* 35, nr. 2 (2003) 63-75; Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 64-70, 106-112.

Laat ik beginnen met de jaren die het gemakkelijkst vergelijkbaar zijn: Dordrecht en Haarlem 1604 en Zwolle 1625. Geen van de steden bevond zich toen in een moeilijke financiële of politieke situatie. In 1604 omvatte slechts 29 procent van de Haarlemse beleggers bestuurders en hun verwanten, terwijl dat percentage in Dordrecht 60 procent was.²² In Zwolle waren de annuïteiten (alleen losrenten) volledig verkocht aan de Zwolse bestuurlijke elite en waren er geen gewone burgers bij de uitgifte betrokken. Het is al eerder gezegd; misschien is deze vergelijking moeilijk te maken, omdat het geen inkomsten betrof van de stad. Anderzijds waren deze renten wel op de Zwolse markt verkocht en lag de organisatie in handen van het stadsbestuur van Zwolle die de renteleningen aan eigen kring aanbood. Maar ook in andere jaren was het aandeel van de Zwolse bestuurders en hun families groot. Wie thuis is in de namen van de regenten van Zwolle ziet in de stadsrekeningen in één oogopslag dat het merendeel van de renteniers uit bekenden bestond. Ook in 1573 was het aandeel van de Zwolse regenten groot, want in dat jaar werd 66 procent van de renten door de bestuurlijke elite afgenomen. Het aandeel van de stadsbestuurders en hun verwanten verschilde per jaar en per situatie, maar in Zwolle waren er de minste fluctuaties te zien. De groep beleggers was beperkt, want zij behoorden strikt tot de stedelijke en regionale elite of waren verbonden aan stedelijke instellingen. Dat blijkt ook als we kijken naar de herkomst van de renteniers. Tussen 1550-1650 werd maar tien procent van de renteleningen door rijke bestuurders ergens anders uit het oosten van het land gekocht. Een enkeling kwam uit Amsterdam. Het jaar 1573 week daar niet vanaf: elf procent van de renteniers woonde niet in Zwolle. De markt werd dus gedomineerd door de Zwolse bestuurders en hun familieleden.²³

Fluctuaties in het aandeel van de plaatselijke toplaag werden in belangrijke mate bepaald door de omstandigheden waarin de renten werden aangeboden. Renteleningen betroffen in de eerste plaats geldbeleggingen met het oogmerk om geld te vermeerderen (losrenten en obligaties) of om een kleine uitkering of spaarpotje voor verwanten te kopen (lijfrenten). Stadsbestuurders kochten dus net als andere beleggers losrenten en lijfrenten vanuit economische motieven, waarbij het over het algemeen zo was dat de leningen zekerder en de rentepercentages lager waren als een stad in een gunstige financiële situatie verkeerde. Andersom steeg de interest als een stad geld nodig had, maar zijn renteleningen moeilijk kon afzetten omdat de geldschieters weinig vertrou-

22. In Dordrecht ging het in 1604 om 53 transacties en 56 kopers, waarbij 60 procent van de kopers gelieerd was aan de bestuurlijke elite. In Haarlem ging het om 42 transacties en 56 kopers, van wie 29 procent gelieerd was aan de bestuurlijke elite.

23. GAZ, Jaarrekeningen 1573. Het ging hier om 24 transacties en 27 kopers, waarbij 63 procent van de kopers uit de bestuurlijke elite kwam en 19 procent een kerkelijke instelling vertegenwoordigde. Van de 27 kopers kwamen 24 uit Zwolle en slechts drie uit een andere stad binnen de oostelijke regio.

wen hadden in de stedelijke financiële toestand. Zij waren dan immers – terecht – bang dat hun rente-uitkeringen niet werden betaald. Maar naast economische conjunctuur op de langere termijn waren economische en politieke fluctuaties op de kortere termijn eveneens van invloed op het succes waarmee een stad zijn renten afzette. Dat is goed te zien in Haarlem en Dordrecht waar de rol van de elite kon variëren per jaar. Bestuurders en familieleden sprongen bij als er geld voor de landsheer moest worden opgebracht (bijdragen in de belastingen) en er rijke ‘buitenlanders’ wegbleven. Geldschieters bleven bijvoorbeeld weg in perioden van politieke instabiliteit of financiële crisis omdat dan het rendement van de beleggingen in stedelijke renten onzeker werd. Dat gold natuurlijk ook als de stad in financiële moeilijkheden verkeerde. De kredietwaardigheid van de stad bepaalde de zekerheid van de renteleningen en daarmee ook de aantrekkingskracht voor beleggers. Het aandeel van de stads-elite nam toe naarmate de aantrekkingskracht van de renten minder was. Dat blijkt als we naar hun bijdrage kijken in de verschillende crisisjaren. Daarbij worden ook de structurele verschillen tussen de steden duidelijk.

In 1567 hield Haarlem voor het eerst sinds jaren een uitgifte van losrenten. Na het faillissement rond het einde van de vijftiende eeuw had de stad alleen nog renteleningen afgesloten om de belastingen van de vorst te betalen. Deze transacties waren strikt onder toezicht van de landsheer tot stand gekomen en wegens Haarlems gebrekkige kredietwaardigheid had de stad zijn burgers moeten dwingen om het geld te lenen. De lening van 1567 was daarom bijzonder en markeerde een nieuwe fase in het financiële beleid van de stad: Haarlem leende voor het eerst weer geld van zijn burgers op vrijwillige basis en zonder druk van de landsheer.²⁴ Het was daarom ook niet vreemd dat 55 procent van de geldschieters uit de bestuurlijke elite van Haarlem bestond. Hun grote betrokkenheid in de publieke schuld getuigde naar buiten toe van vertrouwen in de financiële situatie van de stad. Maar er was nog een tweede belangrijke reden waarom de invloedrijke burgers een grote rol speelden in de lening van 1567. Het geld was namelijk bestemd voor een belangrijk project: de bouw van een schutsluis. Een dergelijke sluis was bedoeld voor de doorgang van grotere schepen en het stadsbestuur stelde dan ook met nadruk dat het geld voor de sluis een investering zou zijn in de handelspositie van de stad.²⁵ Met andere

24. Van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 108, 112, 148, 167-168.

25. Het project werd door het hoogheemraadschap van Rijnland uitgevoerd, dat het werk uitbesteedde aan scheepsbouwers. Waarschijnlijk ging het hier om een nieuw type schutsluis (open en van steen gebouwd) dat van af 1566 in Holland werd gebouwd. Het octrooi van de Staten van Holland voor de verkoop van de losrenten vermeldt namelijk ‘eenen open sluijse van der wijte van vier ende twintich rijnlantsche voeten’. SAH, thesauriersrekeningen 1568, fol. 13-14. Voor de sluizen: Petra van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998).

woorden: de hele stadsbevolking zou er beter van worden. De Haarlemse bestuurders en hun familieleden hadden er dus alle belang bij om het project te financieren en dat bleek uit hun grote financiële bijdrage. Zeker als we hun rol vergelijken met 1604 toen veruit de meeste leningen door de stad werden afgesloten met gewone burgers.

In het jaar van de Opstand tegen Spanje gaf Dordrecht renteleningen uit die eveneens door opvallend veel bestuurders en hun families werden afgenomen: 70 procent van het totaal. Het geld was nog net voor de overgang naar de opstandelingen aan Filips II beloofd en Dordrecht moest zijn belofte nakomen, maar door de politieke crisis werd de betaling van de rente-uitkeringen onzeker. Als gevolg daarvan bleven de rijke 'buitenlanders' – vaak de meest vermogende beleggers – weg. Om de renteleningen aantrekkelijker te maken verhoogde Dordrecht het percentage van de lijfrenten, maar ook dat bleek amper te helpen. Het verschil tussen de uitgifte van 1572 en 1555 was dan ook groot. In 1555 verkocht de stad eveneens renteleningen voor de landsheer, maar toen was er geen politieke crisis en wisten de stadsbestuurders voldoende geldschietters te trekken. In dat jaar kwam 25 procent van de beleggers van buiten Dordrecht, maar hun financiële bijdrage was veel groter: 56 procent van het totale bedrag werd geleverd door buitenstaanders. Het waren vooral rijke kooplieden uit Vlaanderen of de Duitse gebieden die de Dordtse renteleningen aantrekkelijk vonden. In het politieke crisisjaar 1572 bleven deze investeerders weg, want maar vier procent van de beleggers kwam van buiten Dordrecht. Slechts één persoon kwam dat jaar uit de Zuidelijke Nederlanden.²⁶

Het was evident: bij het gemis aan geldschietters van buiten werd er een beroep gedaan op de economische en bestuurlijke bovenlaag van de stad. De bijdrage van ambtenaren en rijke weduwen uit ambtenarenfamilies was in 1572 dan ook opvallend groot. De groep vrouwelijke geldschietters was in 1555 in aantal redelijk groot (39 procent), maar zij waren slechts voor twaalf procent verantwoordelijk voor het totaal opgebracht bedrag. De meeste vrouwen belegden kleine sommen van 15 tot 30 gulden, terwijl mannen renteleningen tot 266 gulden kochten. In 1572 kwam het aantal vrouwen (34 procent) echter wel overeen met de door hen belegde bedragen (32 procent). Daarnaast was het merendeel van de lijfrenten (64 procent) opgebracht door vrouwen.²⁷ En het grootste bedrag dat in deze uitgifte werd betaald, was door een vrouw geleverd: juffrouw Engeltken Willemsdochter van der Linde betaalde 700 gulden voor

26. Manon van der Heijden, 'Renteniers and the public debt of Dordrecht (1555-1572)', in: Boone, Davids en Janssens (eds.), *Urban public debts*, 183-196.

27. Van der Heijden, 'Renteniers', 190-192.

een lijfrente.²⁸ Haar familie en echtgenoten behoorden tot de bestuurlijke elite van Dordrecht. Het was juist deze groep waarop de thesaurier een beroep moest doen. Dat beroep had succes, want een grote groep bestuurders voelde zich inderdaad verplicht om de stad geld te lenen. Tussen 1549 en 1577 belegde gemiddeld 34,4 procent van de bestuurders zijn geld in de stedelijke renten. Als hun verwanten (tot in de vierde graad) worden meegeteld, dan bestond dat cijfer uit 55,4 procent. In 1572 waren dat er veel meer, want toen leende bijna 80 procent van de regenten en hun families geld aan de stad.²⁹

De rol van gilden en meenten?

Het is duidelijk dat de stedelijke bovenlaag overal een belangrijke rol speelde in de stedelijke schuld, maar dat zijn aandeel groter werd in tijden van politieke of financiële crisis. In Zwolle en Dordrecht vormde de bestuurlijke elite altijd de belangrijkste groep beleggers, terwijl in Haarlem de rol van de regentenfamilies juist kleiner was. De politieke macht van gilden of meenten speelden hierin geen onderscheidende rol. Het was dus niet zo dat het aandeel van de elite minder groot was in Dordrecht en Zwolle, waar gilden of meenten bestuurlijke zeggenschap hadden. Natuurlijk belegden leden van de meenten en van gilden hun geld in de stedelijke schuld, maar deze groep geldschietters behoorde in ieder geval tot de bestuurlijke elite. Zij bekleedden later in hun carrière functies als burgemeester, schepen of raad en traden daarmee binnen de bestuurlijke bovenlaag van de stad.

De Zwolse meenteleden die belangrijke afnemers waren van renten, bekleedden tijdens hun loopbaan dus hogere ambten dan hun lidmaatschap van de meente. Na een aantal jaren gediend te hebben in de meente, werden zij magistraat of boekhouder van de stad. Voor wie een positie in de magistraat ambieerde was dat de logische weg, want in de zestiende en zeventiende eeuw kwamen leden van het stadsbestuur gewoonlijk via de meente in de magistraat.³⁰ Zij behoorden dus tot de bovenlaag van de stedelijke bevolking die op alle vlakken met elkaar in contact stonden: politiek, economisch en persoonlijk. We zagen al dat de renteniers van 1625 allen tot de Zwolse regentenfamilies behoorden. De helft van hen behoorde tot de zittende stadsbestuurders en

28. Zij behoort tot het geslacht Van Myl en Van Eijck: Balen, *Beschrijvinge der Stad Dordrecht*, deel 2, 923, 957, 1176. Balen noemt haar ten onrechte op pagina 923 Kornelisdochter, maar noemt op pagina 1176 haar goede naam: Willemsdochter (naar haar vader). Zij huwde eerst Jan Jacobszoon Oem, wiens familie tot de bestuurlijke top van Dordrecht behoorde, daarna met Pieter Willemszoon van Beveren, burgemeester van 1551 tot 1553, schepen tussen 1548 en 1552, veertig (ambt) in 1548.

29. Van der Heijden, 'Renteniers', 193

30. Streng, *Stemme in staat*, 167-168.

zij allemaal belegden flinke bedragen: rond de 1000 gulden. De meerderheid van de geldschieters van 1573 (66 procent) maakte eveneens deel uit van de belangrijkste regentenfamilies in Zwolle. Zij waren direct betrokken als belangrijk figuur in de strijd tussen de landsheer en de opstandelingen: bijna 40 procent van de financiers had tussen 1566 en 1583 een rol als onderhandelaar of diplomaat van de stad Zwolle. Toen er in Zwolle in 1580 een strijd uitbrak tussen rooms-katholieken (Spaansgezind) en gereformeerden (opstandelingen) stonden deze renteniers middenin de strijd.³¹ De vrouwelijke renteniers waren weer verbonden aan de belangrijke mannen van de stad. Een van die vrouwen was de weduwe Lutgart van Ittersum, zelf afkomstig uit een adellijk geslacht dat een belangrijke maatschappelijke rol in Zwolle speelde en later gehuwd met Hendrick Knoppert. We zien henzelf en hun verwanten in de rekeningen steeds opduiken als geldleners, thesauriers, regenten van publieke instellingen, schepenen of raden.³²

Ook in Dordrecht maakten de gildenleden die renten financierden toch al deel uit van de politieke bovenlaag van de stad. Zij waren lid van de meest invloedrijke gilden van de stad, die meer politieke rechten hadden dan andere gilden. De leden van de houtkopers of koopmansgilden behoorden tot de rijksten van de stad en waren regent of hadden banden met het stadsbestuur. Zij verdienden hun inkomen met handel, maar daarnaast vervulden zij talloze politieke en financiële functies. Niet alleen als raad, schepen of thesaurier, maar ook kleinere ambten als kerkmeester, weeshuismeester of leprozenmeester. Juist deze gildenleden en hun families staken geld in de stedelijke schuld. De kring van Dordtse renteniers was zeker niet zo klein als die van Zwolle, maar wel weer een stuk beperkter dan die van Haarlem.

De band tussen de plaatselijke elite en de financiën van de stad was dus groter in Dordrecht en Zwolle dan in Haarlem. Ik wil hiermee niet betogen dat de Haarlemse bestuurders geen rol speelde in de stedelijke schuld, want zij waren natuurlijk niet uit te vlakken als belangrijke geldschieters. Dat bleek ook uit de uitgifte van 1567 toen het geld voor meer dan de helft door regenten en hun families werd geleverd. In situaties waar de bijdrage van de stedelijke bovenlaag voor de hand lag, vervulden zij inderdaad hun plicht en was hun aandeel groter. In dit soort omstandigheden bestond het belangrijkste deel van de Haarlemse renteniers uit de stedelijke elite, terwijl dat in Zwolle en iets mindere mate in Dordrecht altijd al zo was. Het brengt ons ook op een vraag waaraan we niet voorbij kunnen gaan: kwam hun bijdrage voort uit plichtsgevoel of was er sprake van financieel gewin?

31. GAZ, Jaarrekeningen 1573; Streng, *Stemme in staat*, 325-326; Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces*.

32. GAZ, Jaarrekeningen en maandrekeningen, 1550-1650; Zie ook de bijlage met stadsbestuurders van Streng, *Stemme in staat*.

Verstrengeling van publieke en private financiën

In de zestiende en zeventiende eeuw waren stadsbestuurders en hun kring belangrijke beleggers in de stedelijke schuld. Er zijn weinig gegevens bekend over de beleggingen van de stedelijke elite in de Noordelijke Nederlanden in een vroegere periode, maar van elitestudies is wel bekend dat bestuurders en hun familieleden vooral in provinciale renten belegden.³³ Naast de obligaties en renten van de provincies (vooral Holland) waren de stedelijke renteleningen een van de weinige mogelijkheden voor kapitaalbezitters om hun geld te beleggen. Pas in de zeventiende eeuw namen de mogelijkheden toe om kapitaal te investeren, door middel van loterijleningen, obligaties in de particuliere sector of beleggingen in de Vereenigde Oost-Indische Compagnie. Beleggingen werden waarschijnlijk in de eerste plaats gedaan vanuit het oogmerk van geldvermeerdering, maar regentenfamilies van de stad hadden verschillende redenen om de stad geld te lenen. De motieven waren niet altijd eenduidig: een gevoel van plicht om de stad financieel bij te staan kon samen gaan met financieel gewin, dat vooral te behalen viel als bestuurders zichzelf gunstige renten toebedeelden.³⁴ Zeker is dat stadsbestuurders grote invloed konden uitoefenen op de hoogte van de rentepercentages. De thesauriers beheerden de kas en deden voorstellen met betrekking tot rente-emissies en interestpercentages, maar het uiteindelijke besluit lag doorgaans bij de stadsbestuurders (vroedschap in Haarlem, oudraad in Dordrecht en magistraat in Zwolle).³⁵

Er bestonden grote verschillen in de rentepercentages tussen de steden. In Zwolle werd de rentemarkt gedomineerd door Zwolle's bestuurlijke bovenlaag, maar de percentages van losrenten waren constant en conform de interest in die periode (5 tot 6,25 procent).³⁶ In Dordrecht en Haarlem fluctueerde de interest wel, maar ook tussen deze steden bestonden er belangrijke verschillen. In Dordrecht wisten bestuurders soms te profiteren van extra gunstige renteleningen, maar in Haarlem werd de interest vanaf het einde van de zestiende eeuw aan de markt aangepast. In 1604 werden er bijvoorbeeld drie series renten verkocht, waarbij een steeds lagere interest werd berekend omdat de stad zijn renten toch wel kwijt kon. Zo kocht stadsbestuurder Jacob Ijsbrantszoon Vet een minder gunstige losrente dan een aantal onbekende

33. Zie de literatuur in noot vier.

34. Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 203-206.

35. Bij renteleningen voor de landsheer, was ook zijn toestemming noodzakelijk. Toen de Haarlemse thesauriers vanaf het begin van de zeventiende eeuw bijna jaarlijks tot rente-uitgiften besloten, deden zij dat – onder toezicht van de burgemeesters – zelfstandig. In deze gevallen werd vaak de wezenkas aangesproken: Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 116, 183-184.

36. SAH, Thesauriersrekeningen 1604.

beleggers, dat eerder dat jaar intekende.³⁷ Ook bij conversies (verlaging van interest op bestaande renten) of als er bij geldnood geen uitkeringen werden betaald, dan kregen de bestuurders geen voorrang. Ook in Dordrecht werden regentenfamilies niet ontzien bij conversies en wanbetalingen, maar zij kregen soms wel extra gunstige renten toebedeeld. In 1572 waren de lijfrenten profijtelijker omdat hoge interest (14,2 procent) werd aangeboden voor lijfrenten op twee of meer personen, terwijl de interest van lijfrenten op verschillende lijven volgens het octrooi van de landsheer slechts 11 procent mocht zijn. Het was duidelijk dat de stad de hoge interest gebruikte om zijn elite te paaien, want zij werden pas toegepast toen bleek dat niemand geld wilde lenen.³⁸ In 1604 kregen Dordtse regenten en hun families eveneens de meest gunstige renteleningen toebedeeld, want bijna alle lijfrenten (88 procent) voor het hoge percentage van 14,2 procent kwamen bij hen terecht.

Anderzijds werd de elite van Dordrecht ook opgetrommeld om geld te lenen als er onzekere politieke of financiële perioden waren. Dan bleek toch plichtsgevoel te prevaleren, want de beleggingen waren verre van zeker en bepaald niet aantrekkelijk te noemen. De kans bestond dat er onvoldoende inkomsten waren om de schulden te betalen, waardoor er geen of slechts gedeeltelijk bedragen werden uitbetaald. Dat gebeurde in de zestiende eeuw regelmatig en inderdaad kon Dordrecht na 1573 de rente-uitkeringen niet meer betalen.³⁹ In geval van geldtekort en wanbetalingen kregen de regenten die de stad in 1572 hadden bijgestaan geen voorrang, maar de rijke 'buitenlandse' kopers uit vrees dat Dordtse burgers anders gegijzeld zouden worden. Toen het deficit opliep en Dordrecht ook in de jaren daarna zijn renteniers niet uitbetaalde, werden er inderdaad burgers in Keulen, Parijs en Mechelen vastgezet.⁴⁰ Stedelijke elites kregen dus wel eens gunstige lijfrenten toegeschoven, maar dat gebeurde vooral in perioden van financiële tegenspoed, als de beleg-

37. In de lijst van Ursem heeft Jacob IJsbrantsz Vet het nummer 117. Hij was tussen 1572 en 1604 onder andere vroedschap, schepen, burgemeester, gasthuismeester en weesmeester, *Continuïteit en verandering*.

38. Van der Heijden, 'Renteniers', 192-193; SAD, rekeningen groot comptoir, 1572-1573.

39. Dat was ook het geval geweest in Haarlem tijdens de eerste jaren van de Opstand. Zowel Haarlem als Dordrecht bevonden zich tussen 1572-1577 in een dergelijke hachelijke financiële situatie dat zij uitstel van betaling aanvroeg bij de Staten van Holland. In feite betekende dat de aanvraag van een faillissement, want toen een aantal Hollandse steden eind vijftiende eeuw in dezelfde positie verkeerde, was zij onder curatele van de landsheerlijke ambtenaren gesteld: I. Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494* (Amsterdam 1922); Van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 123-131.

40. In het vroegmoderne stadsrecht gold dat burgers bij wanbetaling verantwoordelijk konden worden gehouden voor de schulden van de stad: Van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 129-132.

Afb. 1 Adriaen van Blijenburg (1532-1582) behoorde tot de bestuurlijke elite van Dordrecht. Hijzelf en zijn verwanten leenden regelmatig geld aan de stad. Bron: Stadsarchief Dordrecht DI3234

ging onzeker was. Het voordeel van stadsbestuurders lag daarom niet zozeer in een gunstige financiële belegging.

Het profijt speelde zich veel meer af op het bredere terrein van netwerken tussen de stad en de beleggers in stedelijke renten. Aangezien deze relaties in een andere publicatie uitgebreid zijn besproken, zal ik mij hier beperken tot de

conclusies.⁴¹ De regentenfamilies die hun geld belegden in de stedelijke schuld bleken op een groot aantal vlakken nauwe banden te hebben met de stedelijke financiën. Deze bevindingen komen geheel overeen met de gegevens van Boone en Derycke over Gent en Brugge in de vijftiende eeuw. In de inleiding werd al genoemd dat de uitgaven van de stad Gent in sterke mate gerelateerd waren aan betalingen aan de bestuurders en hun verwanten. Zij werden wegens talrijke baantjes betaald voor kleding, representatie en reizen, maar zij voerden ook kosten op als handelaren, aannemers van publieke werken of pachters van belastingen. Kortom, er bestond een innige verstrengeling tussen het private geld van de elite en het publieke geld van de stad.⁴² Volgens Derycke zagen de Brugse geldschieters de stadsrenten niet alleen als belegging, maar ook als een investering in hun stedelijke politieke netwerken, waarmee zij hun politieke en economische belangen konden vrijstellen. Dat motief speelde waarschijnlijk ook bij buitenlandse kooplieden uit Italië, Portugal of de Hanzensteden die zich tijdelijk in Brugge vestigden.⁴³ Dezelfde verbanden waren terug te zien in de hier onderzochte steden.

In Zwolle waren die banden het meest evident, omdat beleggers in de stedelijke schuld voornamelijk voortkwamen uit de stedelijke elite. We zagen al dat die groep een centrale rol innam in het economische en politieke leven van Zwolle; niet alleen met betrekking tot de stad zelf, maar ook in de relaties die de stad onderhield met anderen. In Haarlem was die relatie minder sterk, omdat bestuurders en hun verwanten een relatief minder belangrijke rol speelden in de stedelijke schuld. Er is daarom voor Dordrecht in de steekjaren 1555 en 1572 uitgebreider onderzocht of de belegging in renten een bestending betekende van de politiek-bestuurlijke en economische relatie tussen geldschieters en de stad. Dat bleek voor de groep van bestuurders en hun familieleden inderdaad het geval. Een enkele keer hadden ook “buitenlandse” geldschieters naast hun geldinvestering andere financiële contacten met de stad. Zo leverde Hans Degenaar – handelaar uit Wezel – in 1555 voor 50 gulden aan dubbele haken aan de stad.⁴⁴ Het is opvallend dat er juist in de jaren net vóór of na de geldlening andere transacties tussen stad en belegger werden afgesloten waarmee de beleggers geld verdienden.⁴⁵ Er bestond dus een direct verband tussen het lenen aan de stad en het verkrijgen van lucratieve opdrachten of baantjes in dienst van de stad. Het voordeel bevond zich op drie gebieden:

41. Van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 190-214.

42. Boone, *Geld en macht*, 110-111.

43. Derycke, ‘Public annuity market’, 170-171.

44. Het jaar daarop kocht hij voor 125 gulden Dordtse losrenten: *SAD*, archief I, reparatiën, inv. nr. 465, januari 1555; rekening van de verkoop van losrenten en lijfrente, inv. nr. 492, 1555-1556, fol. 5.

45. We hebben gekeken naar de vijf jaar vóór en na de geldlening; de andere financiële relaties tussen stad en geldlener werden vooral in de twee jaren rond de geldlening gedaan.

handelsovereenkomsten, mooie ambtelijke functies en opdrachten, en verpachting van de belastingen. Precies het soort banden dat Boone voor Gent noemde.⁴⁶

Vele bestuurders en hun familieleden waren kooplieden die hun geld verdienden in de handel. De stad met haar publieke voorzieningen bleek een belangrijke afzetmarkt te zijn voor hun goederen. In de jaren nadat zij actief waren geweest als beleggers, werden ambtenaren op interessante missies gestuurd of traden zij op als leveranciers van goederen of als makelaars bij handelszaken. De banden waren dus velerlei: ambtelijke functies, interessante taken en mooie reizen in opdracht van de stad gingen samen met handelscontacten en diensten. Beleggingen in stedelijke renten betekende voor deze groep dus inderdaad de bevestiging van de politieke en financiële netwerken die er tussen stad en geldschietter bestond. Het waren vooral ambtenaren en hun verwanten wier private geld was verweven met het geld van de stad. Hun geldleningen kwamen in tijden van nood voort uit plichtsgevoel of diende als winstgevende belegging, maar zij betekenden voor hen ook een van de manieren om hun netwerken met de stad te onderhouden.

Traditie en kredietwaardigheid

De verwevenheid van de plaatselijke elite en de financiën van de stad was vooral te zien in Dordrecht en Zwolle en minder in Haarlem. Natuurlijk speelden ook de rijke bestuurders van Haarlem een belangrijke rol in de stedelijke schuld – vooral in tijden van financiële nood – maar hun aandeel was over het algemeen kleiner. Een relatie tussen de inspraak van burgers en een grotere openheid van de stedelijke rentemarkt was dus niet te zien. In de twee steden waar burgers enige bestuurlijke zeggenschap hadden, waren regenten en hun families juist actief als geldschietters en waren er minder ‘gewone’ burgers onder de populatie van beleggers in stadsrenten. Juist in de stad waar burgers geen bestuurlijke macht hadden, speelde de stedelijke elite een minder grote rol in de stedelijke schuld. In Haarlem waren de achtergronden van het publiek dat geld leende namelijk diverser dan in Zwolle of Dordrecht. De conclusie moet dan ook zijn dat niet het bestuurlijke systeem, maar andere factoren bepalend waren voor de sociaal-politieke diversiteit van de geldschietters.

Twee factoren bepaalden in belangrijke mate de achtergronden van de kopers van stedelijke renten. De eerste belangrijke factor was de traditie van stadsbesturen om geldleningen (losrenten, lijfrenten en obligaties) als financieel middel in te zetten. De belangrijkste motor achter de geldleningen van de Hollandse steden in de vijftiende en zestiende eeuw waren de Habsburgse vor-

46. Boone, *Geld en macht*, IIO-III.

Afb. 2 De zilveren raadsbeker van Johan van Haerst [Haersholte] (1510-1583) uit 1583. Zijn geslacht behoorde tot de kleine kring van geldleners in Zwolle. Bron: Stedelijk Museum Zwolle.

sten (hier vooral Karel v en Filips 11). Zij vroegen de steden om met renteleningen extra belastingen (extraordinaris bede) op te brengen om hun oorlogen te kunnen betalen. Ik ga er hier niet al te uitgebreid op in, maar er bestonden op dit vlak grote verschillen tussen het oosten van de Nederlanden enerzijds en het noordelijke en zuidelijke westen anderzijds. De IJsselsteden – zoals Zwolle – kwamen pas vanaf 1528 onder het gezag van de landsheer te staan. Ook daarna bleven de oostelijke steden financiële autonomie behouden, want zij hoefden pas in 1601 belastingen te betalen. Zwolle deed wel eens rente-uitgiften voor de landsheer, maar dat gebeurde dan op speciaal verzoek. Zo haalde het stadsbestuur in 1573 ook geld binnen met losrenten om de garnizoenen van de Spaanse vorst in het oosten te betalen.⁴⁷ Zwolle paste het middel van de emissies dus sporadisch toe en als het gebeurde dan werden alleen ‘bekenden’ van het stadsbestuur ingeschakeld: bestuurders, familieleden of regenten van stedelijke instellingen.

Dordrecht en Haarlem hadden in de vijftiende eeuw een sterke band met de landsheer, met wie geldleningen werden geruild voor privileges of kortingen

47. Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 89, 109.

op de belastingen. In deze steden was er dus wel een traditie van stedelijke losrenten en lijfrenten (en later ook obligaties) opgebouwd. Als gevolg daarvan verkochten deze Hollandse steden niet alleen renten op verzoek voor de landsheer, maar ook om eigen stedelijke voorzieningen te kunnen bekostigen. Stadsbesturen verkozen het middel van de geldlening vaak boven nieuwe accijnzen of directe belastingen, omdat met de verkoop van renten snel grote sommen geld werden opgebracht. De zorgen om de schulden kwamen dan later wel. Natuurlijk waren de rentepercentages en de frequentie van de rente-uitgiften gerelateerd aan fluctuaties in de economische conjunctuur, de financiële toestand waarin een stad verkeerde en het daarmee samenhangende vertrouwen in het krediet van de stad. Deze factoren bepaalde ook in belangrijke mate het succes van de renteverkopen en het publiek dat de renten kocht. Het grote verschil tussen Haarlem en Dordrecht moet dan ook verklaard worden uit hun uiteenlopende kredietwaardigheid in de zestiende en zeventiende eeuw.

De kredietwaardigheid van de stad bepaalde in grote mate de aantrekkingskracht van de renteleningen. In de vijftiende eeuw was Dordrecht nog de centrale handelsstad van Holland, waar de stapelmarkt een belangrijke rol vervulde tussen nationale en internationale kooplieden. Uit onderzoek van Dokkum en Dijkhof naar Dordtse lijfrenten in de vijftiende eeuw blijkt dat de stad een zeer diverse afzetmarkt voor zijn renten vond. In het begin van de vijftiende eeuw was de aantrekkingskracht groot, want in die periode was het aantal vreemdelingen veruit in de meerderheid. Vooral kooplieden uit Antwerpen, Mechelen, Brugge en Gent deden de stad aan, maar ook rijke beleggers uit de Duitse gebieden. De verscheidenheid bevond zich ook op het gebied van de sociaal-economische achtergrond van de renteniers. De aanwezigheid van vele eenvoudige ambachtslieden die kleine bedragen belegden, duidt erop dat niet alleen stadsbestuurders en rijke handelaren in staat waren om geld te beleggen.⁴⁸

De aantrekkingskracht van Dordrecht als markt voor renteleningen werd eind vijftiende eeuw al kleiner, maar de echte omslag vond ruim een eeuw later plaats.⁴⁹ Tussen 1550 en 1625 was het aandeel van de geldschieters van buiten Dordrecht gereduceerd tot een kwart. Daarnaast kwamen steeds minder van hen uit de Zuidelijke Nederlanden, maar uit de regio. Rond het begin van de zeventiende eeuw profiteerde Dordrecht – net als de andere Hollandse steden – van de economische groei in de nieuwe Republiek en wist de stad zijn leningen tegen lagere rentepercentages af te zetten (losrenten en obligaties vijf procent; lijfrenten tien procent). Maar dit hernieuwde succes duurde slechts

48. H.W.Dokkum en E.C.Dijkhof, 'Oude Dordtse lijfrenten', in: Verloren van Themaat (ed.), *Oude Dordtse lijfrenten*, 76-80.

49. Ook Dordrecht bevond zich eind zestiende eeuw op de rand van het faillissement, maar de stad werd uiteindelijk niet onder curatele gesteld.

kort: na 1625 moest het stadsbestuur hogere interestpercentages aanbieden om zijn losrenten, obligaties en lijfrenten kwijt te raken (6,25 procent voor losrenten en lijfrenten voor 11,1 tot 16,6 procent).⁵⁰ Met deze trend nam ook het aandeel van de bestuurlijke elite in de renteleningen toe. Tegen het einde van de zeventiende eeuw beperkte het stadsbestuur zijn afzetmarkt geheel tot de eigen kring van hoge ambtenaren en familieleden. Het stadsbestuur sprak toen zijn eigen geledingen direct aan op hun plicht om de stad bij te staan in tijden van financiële nood. De leden van het stadsbestuur legden ieder zelf 500 gulden in.⁵¹ Die ontwikkeling was op langere termijn gerelateerd aan de verminderde kredietwaardigheid van de stad in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw. Rond 1600 kende Dordrecht nog een grote aantrekkingskracht als commercieel centrum in de regio, maar in vergelijking met de economische groei van andere Hollandse steden bleef Dordrecht al vanaf de vijftiende eeuw achter. Volgens Klein ging het relatieve verval van Dordrecht na 1620 over in een absolute achteruitgang.⁵² Dat komt met onze bevindingen overeen, want na de eerste decennia van de zeventiende eeuw was het voor Dordrecht steeds moeilijker om geldschieters te vinden. Daarnaast bestond er minder verscheidenheid onder de renteniers. De rijke Zuid-Nederlandse en Duitse beleggers bleven weg en ook de groep minder vermogende handelaren die in de vijftiende eeuw nog zo actief was geweest, speelde in de zestiende en zeventiende eeuw een marginale rol.⁵³

In Haarlem vond een tegengestelde ontwikkeling plaats, want die stad groeide van een weinig actieve rentemarkt in de zestiende naar een stad die in de zeventiende eeuw zijn renteleningen met succes wist af te zetten. Na het faillissement van de vijftiende eeuw – die was ontstaan door de geldleningen voor de vorst – was Haarlem gedwongen om geen nieuwe schulden op te bouwen. Maar na de eerste jaren van de Opstand herstelde Haarlem zich financieel veel sneller dan Dordrecht en begon de stad tegen het einde van de zestiende eeuw haar activiteiten als aanbieder van renteleningen met grote regelmaat te hervatten. Die omslag stond in verband met de economische opbloei van de stad door zijn groeiende textielindustrie. Terwijl Dordrecht met steeds minder succes zijn renteleningen aanbood, gingen de Haarlemse renteleningen tot bijna jaarlijkse inkomsten van de stad behoren. De reden daarvoor was

50. Dit was over de hele periode 1550-1630 bezien. Per uitgifte verschilde hun bijdrage uiteraard door politieke omstandigheden of financiële crisis: Van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 118-123.

51. SAD, Resoluties Oudraad, 1694-1695, inv. nr. 62, fol. 41, 47 verso – 49 recto.

52. P.W.Klein, *De Trippen in de 17de eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt* (Assen 1965) 72-90 en met name 89-90; Nusteling, 'De stadsfinanciën', 117-129; H. Nusteling, 'Het stapelrecht beknot, de zeehandel ingeperkt', in: Frijhoff, Nusteling en Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht*, 130-148.

53. Van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 174-180.

duidelijk: in tegenstelling tot Dordrecht vond Haarlem genoeg kapitaalbezitters die zijn renten voor lage percentages toch aantrekkelijk vonden. Terwijl Dordrecht hogere interest moest bieden om toch belangstellenden te vinden, was er voor Haarlem na 1620 voldoende afzetmarkt om losrenten voor vijf procent te verkopen.⁵⁴

Het succes van Haarlem was ook te zien in de achtergrond van de renteniers, want die werd in de loop van periode gevarieerder. Ook in Haarlem speelde de bestuurlijke elite een belangrijke rol in de stedelijke schuld, maar het aandeel van deze groep werd minder groot. De stad zocht zijn afzetmarkt niet bij de bestuurlijke elite van de stad, maar op de plaatsen waar het geld zat. Het stadsbestuur sprak daarom regelmatig het weeshuis aan om de familieleden van rijke wezen aan te sporen om het geld van deze kinderen te beleggen in de stedelijke schuld.⁵⁵ Maar naast de rijke inwoners van Haarlem bestond er ook een groep minder vermogende burgers die zijn geld stak in stedelijke renten. In Dordrecht bestond in het begin van de zeventiende eeuw ongeveer de helft van de vrouwelijke renteniers uit weduwen, terwijl in Haarlem het merendeel van de vrouwen (65 procent) ongehuwd was. In de bloeitijd van Dordrecht kwamen de belangrijkste geldschieters altijd van buiten, maar in Haarlem waren dat de stadsbewoners zelf. Zij betaalden niet alleen gemiddeld hogere bedragen dan andere Hollandse investeerders, maar zij brachten ook het grootste deel van de geldleningen (tussen 1550-1650 77 procent) op.⁵⁶ De rijke handelaren investeerden natuurlijk veel grotere bedragen, maar de groep eenvoudige ambachtslieden was in Haarlem wel veel beter vertegenwoordigd dan in Dordrecht. Naast rijke kooplieden, brouwers en apothekers bestond er een groep schilders, loodgieters en schippers die bedragen rond de 2000 gulden belegden. Daarbuiten bestond er ook een grote groep eenvoudige werklie-den – zoals kleermakers, dienstmeiden, brouwersgezellen of linnenwevers – die losrenten kocht tussen de 50 en 400 gulden.⁵⁷ Ik wil hier niet beweren dat het voor de gemiddelde Haarlemse burger gewoon was om zijn geld in de stedelijke schuld te steken, maar de groeiende linnennijverheid gaf een klein deel van de textielarbeiders wel de mogelijkheid om wat kapitaal te sparen waarmee in renten kon worden belegd.

54. Ibidem, 180-186.

55. Het ging hier om kinderen uit het Heilige Geesthuis, waar vanaf 1597 alleen wezen terechtkwamen wier ouders minsten vier jaar in Haarlem hadden gewoond: Gabrielle Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 31.

56. Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*, 174-186.

57. Slechts bij tien procent van de genoteerde renteniers werd er een beroep vermeld. Het gaat hierbij dan uitdrukkelijk niet om bestuurlijke werkzaamheden of regentenfuncties die ik niet als beroepen classificeer, maar als ambt. Ambtenaren leefden immers niet van het inkomen uit hun functies als regent of bestuurder, maar van andere inkomsten.

Conclusies

Tijdens de vroegmoderne periode was het niet ongebruikelijk dat steden veelvuldig geld leenden van burgers (losrenten, lijfrenten of obligaties). De bestuurlijke elite van de stad was bij deze geldtransacties vaak nauw betrokken: als bestuurders die de beslissingen namen, als thesauriers die de financiën beheerden en als geldleners die de stad financieel steunden. Er wordt vaak aangenomen dat juist deze groep leners toegang had tot extra aantrekkelijke leningen, maar tot nu was er nog weinig bekend over de toegankelijkheid van de stedelijke geldmarkten en de achtergronden van de geldschieters. De veronderstelling ligt voor de hand dat leningen toegankelijker waren in steden waar burgers grotere bestuurlijke zeggenschap hadden. In Zwolle hadden burgers via de meente bestuurlijke zeggenschap, terwijl in Dordrecht gildenleden financiële inspraak hadden. In Haarlem bestonden dergelijke inspraakorganen niet. Uit de vergelijking tussen deze steden blijkt dat deze veronderstelling niet klopt; er bestond namelijk geen verband tussen de bestuurlijke inspraak van burgers en hun toegang tot de (extra gunstige) stedelijke renteleningen. Het profijt dat de politieke toplaag uit haar beleggingen kreeg, lag niet zozeer in de sfeer van hogere rentepercentages, maar veel meer in de besteding van stedelijke netwerken die in economische en politieke zin veel opleverden. Inspraakorganen zoals gilden en meenten speelden hierin geen rol. Integendeel, in Haarlem waren de sociaal-economische achtergronden van de geldschieters vanaf de late zestiende eeuw veel gevarieerder dan in Zwolle en Haarlem. Hoe zijn de verschillen tussen deze steden dan te verklaren? Twee factoren speelden een doorslaggevende rol: traditie en kredietwaardigheid.

Het gebruik van renteleningen als financieringsmiddel werd in de vijftiende en zestiende eeuw gestimuleerd door de belastingdruk van de Habsburgse vorsten. De belangen waren vaak wederzijds: de landsheren verkregen via de steden op snelle wijze geld, terwijl de Hollandse steden economische voorrechten of belastingvoordelen kregen toebedeeld. Het gebruik van geldleningen werd in die steden een constante in het financiële beleid. De steden die op initiatief van de landsheer losrenten en lijfrenten verkochten, deden dat ook met regelmaat ter bekostiging van de eigen stedelijke voorzieningen. Er ontstond daarmee in feite een traditie, die niet op die manier werd opgebouwd in steden die een minder sterke band met de Habsburgse landsheren hadden. Zwolle kwam pas vanaf 1528 onder het gezag van de Habsburgse landsheer te staan en om die reden was er geen traditie van renteleningen opgebouwd. Het stadsbestuur maakte sporadisch gebruik van het middel en sprak in die gevallen alleen de stedelijke elite aan. In Dordrecht en Haarlem bestond die traditie wel, maar er bestonden belangrijke verschillen tussen de twee steden. De keuze voor losrenten en lijfrenten als onderdeel van het financiële beleid was vanaf de vijftiende eeuw in belangrijke mate gestimuleerd door het cen-

trale gezag, maar op de langere termijn waren economische conjunctuur en de financiële positie van de stad doorslaggevende factoren in het stedelijke rentebeleid van steden. Hoewel met het ontstaan van de Republiek de druk van de landsheer verdween, bleven Haarlem en Dordrecht het middel van de renteleningen inzetten. De kredietwaardigheid van de stad bleek vanaf toen in grote mate bepalend te zijn voor het rentebeleid. In Dordrecht was er door de band met de landsheer een sterke traditie van renteleningen opgebouwd, maar de handelspositie en de daarmee samenhangende financiële toestand van de stad werd vanaf de zestiende eeuw zo slecht dat het zijn krediet verloor en er na het eerste kwart van de zeventiende eeuw nog weinig gegadigden voor Dordtse renten waren. In Haarlem gebeurde het omgekeerde, want door de bloeiende textielindustrie was Haarlem steeds beter in staat om de rente-uitkeringen te betalen en het vertrouwen van beleggers te behouden. De groeiende aanwezigheid van kapitaal in het Holland van de zeventiende eeuw zorgde ervoor dat naast bestuurders en kooplieden ook minder vermogende Hollanders hun geld in stedelijke renten staken.

Over de auteur

Manon van der Heijden (1966) werkte aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij werkt nu aan de Universiteit Leiden. Zij is docent en projectleider van het VIDI-project 'Civil Services in Urban Communities 1500-1800', lid van de Advisory Board van *Crime, History & Societies* en redactielid van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*.

E-mail: m.p.c.van.der.heijden@let.leidenuniv.nl